

Verancsics Antal főpapi szertartáskönyvének művelődéstörténeti összefüggései

Verancsics Antal Praefationáléja¹ az Egri Főegyházmegyei Könyvtár gyűjteményének egyik legbecsebb 16. századi darabja. Habár a szakirodalom visszatérő jelleggel megemlíti a már a könyvnyomtatás korában készült díszes, kézzel írott szertartáskönyvet,² de részletes leírását, kötésiének, festett díszének elemzését, elkészültének pontos körülményeit, későbbi sorsát eddig nem tisztázták. A hazai liturgiátörténet és kódexkutatás nagy figyelmet szentel a középkortól nagy számban megjelenő, különböző funkciójú szövegeket és dallamokat is tartalmazó egyházi szertartáskönyveknek és a magánajtatosság céljára szánt köteteknek. Minthogy ezek komplex könyv-, liturgia-, zene-, művelődés- és művészettörténeti szempontból is egyaránt fontos adatokat rejthetnek, vizsgálatukat összetett szempontrendszer alapján kell végezni. Ezt a szempontrendszert igyekszem a következőkben érvényesíteni további adatokat szolgáltatva a Verancsics Antal által készített reprezentatív kötet keletkezésének körülményeihez, a benne megjelenő díszítések és a kötés összefüggérendszeréhez, rávilágítva a 16. század végi mise liturgikus uzusa és a tridenti reformok kapcsolataira is.

1. A Praefationale készítésének körülményei, Verancsics egri püspöksége

A ragyogó diplomáciai karriert befutó humanista Verancsics pályájának alakulása és történetírói tevékenysége sokakat foglalkoztatott és foglalkoztat ma is.³ Életének Egerben töltött szakasza igen jelentős fordulópont volt az akkor fiatal egyházi életében. Az előbb János királyt, majd annak halálát követően egy ideig az özvegy királynét szolgáló Verancsics 1549-ben végleg elhagyta Izabella erdélyi udvarát, és Ferdinánd mellett folytatta tovább pályáját.⁴ 1550-ben Oláh Miklóstól, az akkori egri püspöktől egri kanonokságot és szabolcsi főesperességet nyert, s még ugyanezen évben esztergomi éneklőkannokká és pornói apáttá nevezték ki.⁵ Ekkorra széles lehetőségek nyíltak egyszerű képességeinek, melyeket olyan nagyszabású diplomáciai utak alkalmával kamatoztatott, mint az 1553–57-es és az 1567–68-as konstantinápolyi követségek.⁶ Itt elért eredményei is nagy szerepet játszottak abban, hogy megindult egyházi pályája a csúcs felé és 1553-ban pécsi püspök (1553 és 1557 között) és gyulafehérvári prépost lett.⁷ Alig tért vissza a Portáról 1557-ben, máris egri püspökké nevezték ki.⁸ A pápai megerősítést csak 1561-ban kapta meg, amikor Oláh Miklós hivatalosan is püspökké szentelte. Ezt a címet 1569-ig viselte. Az itt kialakult, az új hit terjedésével kapcsolatos konfrontációk,⁹ és a török elleni védekezésnek a püspökre háruló hatalmas költségei miatt kialakult feszült helyzetben, 1563-ban Mágoecs Gáspárnak adta át az egri vár parancsnokságát.¹⁰ Minthogy a püspökség javai a török hódítások miatt igen lecsökkentek és kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy Verancsics megéljen belőlük, Ferdinánd ebben az évben a turóci prépostságot adományozta számára.¹¹ Az új és jelentős egyházi tisztségei igen nagy terheket róttak rá egyébként sem csekély más jellegű közfeladatai mellett. Ugyanakkor jelentős szerepet vitt Eger védelmekor a vár erődítési feladataiban és később Érsekújváron az ottani erődítés átalakításában és áthelyezésében.¹²

Egri püspöksége idején a fennálló nehéz viszonyok ellenére fontosnak tartotta, hogy püspökelődei emlékét méltó módon gondozza, ezért Rozgonyi Péter püspök 14. századi sírkövét helyreállította a várbeli Szent János székesegyházban.¹³ Ugyanekkor az 1552-es ostromban súlyosan megrongálódott székesegyház déli mellékhajójából nyíló kápolnákat is kijavította. Talán ezzel az építkezéssel hozható összefüggésbe annak a márvány dombormű töredéknek a felhasználása a várjavítási munkálataiban, mely másodlagos helyzetben a várbeli Tömlőc-bástya déli falából került elő.¹⁴ Szintén itt, egri püspöksége idején szervezte meg udvarában a papi pályára lépő ifjak oktatását a legkiválóbb szakemberek meghívásával.¹⁵ Ekkor került sor a Praefationale elkészíttetésére is. A kötet nyilvánvalóan reprezentációs céllal készült, részben mert maga Verancsics csak 1569-ben mondta el élete első miséjét,¹⁶ tehát nagy valószínűséggel a közelgő első mise alkalmára is ösztönözte arra, hogy e célból egy impozáns kiállítás szerkesztőjét készíttessen. Többek között ezt látszik igazolni az is, hogy a Praefationale valóban csak a celebráns számára előírt szövegeket tartalmazza, illetve hogy használatra utaló jelek (elkoszolódás, tépés, hajtogatás vagy margináliák) nem fedezhetők föl a kódexen.

A címlapon megjelenő possessor-bejegyzés¹⁷ arra utal, hogy a kötet az egri káptalan tulajdonába került eddig ismeretlen időpontban, talán már Verancsics egri püspökségből való távozásakor. Ezt igazolná az is, hogy Verancsics maga végrendeletében megemlékezik az egri káptalanról, de nem említi a díszes kódexet,¹⁸ amelynek elkészíttetése jól illeszkedik azon tevékenységek közé, melyek az itteni építkezéseihez is kapcsolódnak.¹⁹ A káptalan és az érsekmegyei könyvtár fellelhető kéziratok könyvjegyzékeinek átvizsgálása alapján²⁰ a Verancsics Praefationale biztosan a káptalan tulajdonában volt, amely aztán Albert Ferenc kezdeményezésére 1860-ra a főkáptalan teljes gyűjteményével együtt beolvadt az újonnan felállított líceum könyvtárába²¹ és azóta is ott található. A könyvek átvételére a káptalantól folyamatosan került sor, ezeket Büky József,²² a könyvtár első kezelője vette számba 1781-ben.²³ Tehát minden valószínűség szerint a kötet valamikor Verancsics egri püspöksége idején került a káptalan tulajdonába és abban is maradt egészen a 19. századig, amikor az Esterházy Károly tevékenysége folytán létrejött líceum impozáns könyvtárának gyűjteményébe olvasztották számos más, a káptalan tulajdonát képező kötettel egyetemben.

2. A Verancsics Praefationale műfaja, liturgiátörténeti jelentősége, dallamvilága

A címlap tanúsága szerint az 1563-ban Pozsonyban készült, 73 levél terjedelmű, hártýára írt kötet ünnepi alkalmakra szánt prefációkat tartalmaz.²⁴ A díszes szertartáskönyv, Praefationale műfaja már önmagában sem általános, hiszen nem ismerjük párját a hazai könyvkutatásban. A szakirodalomban is, mint egyéb, bizonytalan műfajú liturgikus kódex jelenik meg.²⁵ A díszkódex ugyanis a főpapi misék prefációit, azaz a kánont bevezető és megkezdő dicsérő énekek²⁶ szövegét és dallamát tartalmazza az egész egyházi évre. A különböző ünnepekre és alkalmakra írt prefációkat a kötetben a kánon követi a rubrikákkal együtt, azonban az ordinarium-dallamok

és szövegek (mint a Gloria, Sanctus, Kyrie) nem szerepelnek benne, csupán a celebráns által halkán vagy hangosan mondott szövegek, ami szintén igazolja, hogy a kötet saját használatára készült. A praefationáléhoz legközelebb eső műfaj, a missale rendszerint magában foglalja a misében használatos papi recitációkat, így a prefációkat, a Miatyánkot, továbbá a nagypénteki-nagyszombati énektételeket, mint például az Exsultet, de a pap imádságain és az olvasmányokon kívül valamennyi ének szövegét is. Verancsics Praefationáléja tartalmát tekintve ettől lényegesen eltér, a címében jelzettel ellentétben nem csupán az egyházi év különböző ünnepeire és alkalmaira szóló prefációkat tartalmazza, hanem a mise ordináriumban a prefációkat követő, a miséző pap számára előírt teljes kánont is az énekek kivételével.

A Római Katolikus Egyház ma is lényegét tekintve az 1570-ben rögzített, tridenti alapokon nyugvó miseszöveget használja liturgiájában. A tridenti szövegtörzset pedig alapvetően az 1474-ben, Milánóban kiadott editio princepsre megy vissza.²⁷ Ennek a szövegnek a Praefationale szövegével való összevetése azt mutatja, hogy csupán néhány, apróbb nyelvi változtatás történt a Verancsics idejében használt, bár meglehetősen sok nyelvtani hibával teletűzdelt változat tekintetében. Ez pedig érthető is, hiszen a misekánon szövegezése a rubrikákkal együtt a római rítus területén már a korai forrásoktól kezdve 1970-ig egységes maradt.²⁸

A kódexnek is nevet adó, kötött formájú hálaadó imádságok, ti. a prefációk három szerkezeti elemből épülnek fel. Egy dialógussal indulnak, majd tartalmi részük a „Vere dignum” szavakkal kezdődik, és a hálaadás tárgyát határozza meg, végül pedig a befejező részben az angyalok kórusához kapcsolják a résztvevőket.²⁹ A legújabb kutatások szerint, amelyek már a miseszövegek kommunikációs cselekményként való értelmezését is vizsgálják, a liturgia megnyilatkozási aktusai között a prefációk egyfajta laudatív típust képviselnek. Rend szerint egy-egy lényeges szakaszt megelőzve jelennek meg, beleillesztve azokat az egyházi év menetébe, alkalmazkodva az egyes ünnepekhez, Isten dicsőítve. Legfőbb jellemzőjük azonban, hogy a köszönet cselekményét teljesítik be a hálaadás tárgyát megnevezve. Ugyanakkor központi szakaszuk érvelés is egyben egy-egy teológiai állítás mellett, melyek az egyházi év bizonyos ünnepeihez kapcsolódnak.³⁰

A prefációk jelentőségét mutatják a 16–17. században azok a különböző kötetekbe, elsősorban a misszálékba, került zenei bejegyzések, melyeket használóik a prefációdallamok, vagy néha más énektételek rögzítésére használtak az általuk ismert változat szerint. Ezek a bejegyzések, margináliák felbecsülhetetlen értéket jelentenek a zenetörténet, de a vallás- és liturgiátörténet számára is, hiszen bepillantást nyújtanak az egyes dallamok változásába, és lehetővé teszik a területi elterjedés meghatározását is.³¹ A késő középkorra, kora újkorra annyira megszokottá vált fogadalmi misék, ha nem is egyenlő mértékben, de sajátos miseformulákkal rendelkeztek. Volt olyan, amely csak egy-két saját, külön imával rendelkezett (collecta, secreta, postcommunio), de voltak olyanok is, ahol külön prefáció, epistola és graduale is megjelent. Ezek először a gyakorlatban, majd leírva, az egyes misekönyvekben is fokozatosan megjelentek.³² A ma is használt Római Misekönyv 51 prefációt közöl.³³ Azonban az esztergomi rítus, melyhez a Verancsics-féle Praefationale is kapcsolódik összesen tizenegy prefációt használt.³⁴ Ezt a rítust Pázmány Péter esztergomi érseksége idején a kuriális, római rítus váltotta fel az 1629-es nagyszombati zsinat határozata nyomán,³⁵ és máig ennek rendelkezései kerülnek megújításra

időről-időre. Ettől a Praefationale corpora sem tér el, csupán egy további prefációt³⁶ épít be a szövegbe, tehát összesen tizenkettőt olvashatunk benne. Az év nagy részében használt köznap prefációk mellett megjelennek a karácsonyi, vízkereszt, böjti, a Szent Keresztnek szentelt, a húsvéti, mennybemeneteli, pünkösdi, a Szentháromságról szóló, valamint a Szűz Máriáról és az Apostolokról megemlékező darabok is.³⁷ Ezek mellett a Verancsics-féle kódexben ráadásként a böjti időszak ünnepi alkalmaira írt egy további prefáció szerepel. A Praefationale esztergomi rítushoz való kapcsolódását és ugyanakkor a Tridentinum szabályozásához még nem illeszkedő szövegezését jelzi az a tény is, hogy a tridenti és véglegesen csak 1570-től bevezetett szabályozással szemben az évközi vasárnapokra még a közös (communis) prefációt rendeli, nem pedig a Szentháromságról szólót.³⁸

A prefációkhoz egyes missalék olykor két dallamot is adnak, egy egyszerűbbet és egy ünnepit. A Verancsics-féle Praefationaleban csak egy dallamot találunk a prefációs szövegek mellett és ez az ünnepibb, ahogyan a kódex címlapja is előre jelzi. A középkori missaléink prefáció-dallamainak vizsgálata³⁹ azt mutatta, hogy az európai gyakorlattal szemben Magyarországon érdekes együttlés volt megfigyelhető a kétféle stílus: az egyszerűbb és az ünnepibb tekintetében. Míg az itáliai vagy a német gyakorlatban a 13. századtól fokozatosan előtérbe lép a szubszemitonális tuba és az egyszerűbb, kéthangú melizmákat használó formák, addig itthon még a 14. században is a szubtonális tuba a jellemző és igen hosszan továbbél, amint ezt a Verancsics-féle Praefationale is mutatja.⁴⁰ Megvizsgálva a már közreadott prefáció-kottákat a Verancsics-féle prefációk dallamai leginkább a Pozsonyban készült missalék kottaival mutatnak rokonságot.⁴¹ A dallamalkotás tekintetében tehát teljes mértékben a hazai viszonyokhoz illeszkedik a kódex.

A szöveg és a dallam vizsgálata mellett végül nem tekinthetünk el a hangjegyzés tanulmányozásától sem. A kvadrát hangjegyzéssel lejegyzett dallamok pergamenlapokra íródtak, és sok helyen befejezetlenül maradt díszítés keretezi őket. Annál is inkább értelmeznünk kell a hanglejegyzés módját, hiszen a kvadrát forma különösen is számos következtetésre ösztönözheti a kutatót. A magyarországi forrásokban a kvadrát notációval készült liturgikus kódexek szinte kivétel nélkül a diatonikus variáncsoportba tartozó hanganyagot rögzíteték, az ezen kívül használt notációkkal azonban a pentaton dallamokat jegyezték le.⁴² A 16. századra már viszonylag kis számban készültek kvadrát notációval írt liturgikus kódexek.⁴³ A pozsonyi társaskáptalan Szent Márton-templomában a 16. században is a polifón gyakorlat volt jellemző az újabban felfedezett misekóruskönyvek tanúsága szerint.⁴⁴ Ennek ellenére a vélhetően itt készített Verancsics-féle kódex a gregorián diatonikus dallamait őrzi, méghozzá nem a magyar egyházmegyékre jellemző metzigót, neuuma vagy magyar, esetleg keverék notációval. A középkorban általánosan a kuriális vagy római rítusban szokásos kvadrát hangjegyzés Magyarországon főként a királyi udvar magas nivójú, külföldről importált zenei életében és a szerzetesrendek, de főleg a Rómához erősen kötődő ferencesek zenei kódexeiben jelent meg.⁴⁵ Verancsics Praefationáléjának kvadrát lejegyzése arra enged következtetni, hogy a diplomáciai körökben és az udvarnál szolgálatot teljesítő egri püspök e reprezentatív célból kiállított kódex lejegyzéséhez alkalmasabbnak tekintette az általánosan elfogadott kuriális notációt.

Az egykori alexandriai östípussal rokonságot tartó római kánon lényegében változatlan hagyományába⁴⁶ illeszkedik te-

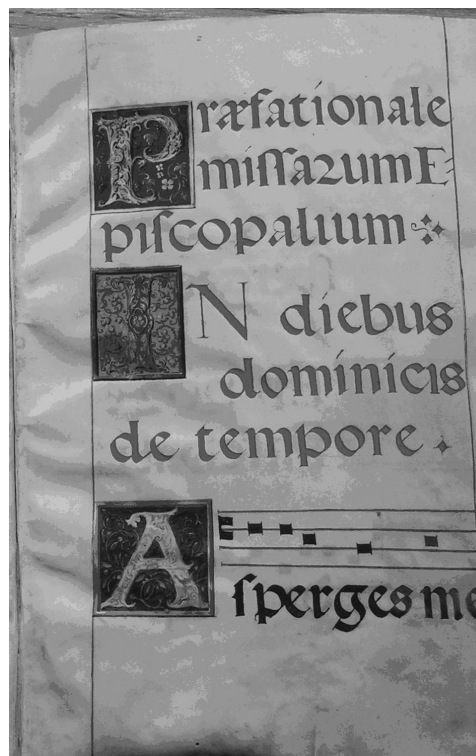
hát Verancsics kódexe, apróbb részleteiből, azonban megállapítható, ahogyan azt már fent kifejtettem, hogy az esztergomi rítushoz kapcsolódónak tekinthetjük.⁴⁷ A Magyarországról fennmaradt hangjelzett liturgikus kódexek dallamanyagával összehasonlítva pedig azt tapasztalhatjuk, hogy leginkább a szintén Pozsonyban készített munkák hatását tükrözi vissza, ami a később tárgyalandó díszítésbeli jellegzetességei mellett is azt a feltevést látszik erősíteni, hogy talán a pozsonyi káptalan íróműhelyében kell keresnünk a kódex scriptorát.

3. A Praefationale iniciáléi, festett díszei

A címlap tanúsága szerint Verancsics egri püspökként a maga és az egri káptalan papsága számára íratta és díszítette a kódexet Pozsonyban.⁴⁸ Pozsony szerepe ekkor, Esztergom török általi elfoglalása után, egyházi szempontból különösen is megnövekedett, a már egyébként is erős politikai-gazdasági jelentősége mellett. A Nagyszombatba költöző esztergomi érsek igen gyakran tartózkodott a közeli Pozsonyban, főként kancellári, hivatali teendői és az országgyűlések miatt. Az előbbi, ti. a kora újkori kancelláriai működés a Mohács utáni időkben meglehetősen nehezen követhető. Korszakunkban az esztergomi érsek, így előbb Oláh Miklós majd maga Verancsics, őt követően pedig az Olához családi szálon is kapcsolódó győri püspök, Liszthy János töltötték be a kancellári tiszteket. Az adatok tanúsága szerint, noha még nem készült monografikus jellegű feldolgozás a Magyar Kancellária Mohács utáni történetéről, a kancellária (mint az iratok őrzési helye) főként a kancellárok saját lakóházában működött,⁴⁹ és minthogy az esztergomi érseknek volt saját palotájuk Pozsonyban,⁵⁰ a kancellária működése ide erősen kötődött. Számos hivatali, kormányzati feladatot ellátó személy és szerv fordult meg ekkor a városban, és a káptalan, mint oktatási központ és mint képzett, egyetemet járt értelmiségiek gyűjtőhelye,⁵¹ fontos szerepet játszott a hivatali teendőket ellátó réteg kitermelésén túl a könyvmásolásban, írásművészetben is.

A káptalan a város számára is erős kulturális-társadalmi tényezővé vált a várossal együtt működött iskola révén.⁵² A 15. századtól azonban megkezdődött a scriptori művészet laicizálódása, ekkortól már világi könyvmásolókról is vannak információink.⁵³ Pozsony művészeti életére ugyanakkor már a középkorban, ausztriai kereskedelmi kapcsolatai révén, nagy hatást tettek a közeli Bécs és Alsó-Ausztria városai.⁵⁴ Így a könyvdíszítés szempontjából lehetségesként meghatározható műhelyek köre egyaránt kereshető az elsődlegesen feltételezett pozsonyi káptalan mellett a káptalan számára dolgozó idegen (cseh és osztrák) művészek,⁵⁵ valamint helyi, pozsonyi világi írástudók körében is. A következőkben ezeket a lehetőségeket szem előtt tartva vizsgálom a Praefationale díszítéseit és írását.

A pozsonyi káptalan könyvtárának igen gazdag liturgikus kódex- és kéziratgyűjteménye maradt fenn. Ezek között megrendelésre külföldön készített darabok, de Pozsonyban dolgozó mesterek kötetei is megtalálhatóak. A különböző műfajú illuminált liturgikus kódexek legszebb darabjai a 14–15. századtól maradtak fenn itt. Imrefi János pozsonyi őrkánok a csukárdi plébánossal, Szept Henrikkel készíttetett misekönyvet 1377-ben, melynek egészoldalas kánonablájára a kereszten függő Krisztus mellett a megszokott ikonográfiától eltérően két nőalakot festettek,⁵⁶ Nagyszombati Mihály pozsonyi kanonok 1403-ban egy ívrétű misekönyvet készíttetett díszes kánonképpel,⁵⁷ 1487–88-ban pedig Han János pozsonyi kanonok Graduáléja készült el, melynek miniátora a salzburgi Ulrich Schreier illuminátor köréből került ki.⁵⁸ Ennek a kó-

1. kép: Négyzetes háttérű, virágdíszes iniciálék a Verancsics Praefationáléból. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, N. III. 1. fol. 2'. Pergamen, fekete és vörös tinta, tempera, arany. 377x265 mm. 1563. Fotó: Gál-Mlakár Zsófia

dexdíszítő-hagyománynak egy kései és sokféle forrásból táplálkozó darabjának tekinthetjük Verancsics Praefationáléját.

Mindjárt a kötet címlapján részben aranyozott kapitális antikvákkal írt szöveg és befejezetlen, csupán előrajzolt virágindás díszléc és keretezés jelenik meg. A gondos kivitelű antikva betűk humanista ízlésre vallanak, ahogyan az egyszerű nyomdai záródíszekre emlékeztető virágos díszléc is. Az írása a következőkben leginkább a Bakócz Graduále gótizáló humanista könyvírásával mutat rokonságot.⁵⁹ Az egyes praefatiók előtt az ünnepeknek megfelelően meghatározott ordinarium-dallamok első soraival kezdődik a kódex tartalma, melyek élén kalligrafikus iniciálék láthatók. Ezek az iniciálék aztán a prefációk esetében is végig megmaradnak minden új mondat kezdetét díszesen megjelölve, majd a kánon alatt csak arany színnel jelölik a mondatkezdő betűket, míg a Pater noster megelőző könyörgésben visszatérnek és a kódex végéig meg is maradnak a díszes változatok. A kötet első felében még gondosabban kivitelezettek és az egyes betűk háttérét indákkal átfuttatott színes négyzetek alkotják,⁶⁰ (1. kép) a kötet második felében viszont már négyzetes háttér nélküli, változatos díszítésű betűk állnak. Ezek megformálása és színvilága nagyon gazdag, olykor gótikus szalagokból hajtogatják őket, figurákkal díszítik vagy csak növényi elemekből állnak össze. (2. kép) A kódex elején megjelenő négyzetes háttérű betűk egyszerre őrzik a középkor végi, magas kvalitású liturgikus kódexek díszítő-hagyományának egyes elemeit, ugyanakkor a nyomtatott könyvek iniciáléinak legszebb mintáit. Nem lehet ugyanis nem figyelembe venni a döntően már nyomtatott könyvek korszakában készült Praefationale esetében a nyomdászok által az illuminatorra gyakorolt hatást,⁶¹ különösen ha összehasonlítjuk ezeket a változatos betűket a magyarországi nyomdák iniciáléival és

2. kép: I iniciálé a Verancsics Praefationáléból. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár; N. III. 1. fol. 24^v. Pergamen, fekete és vörös tinta, arany. 377x265 mm. 1563.
Fotó: Gál-Mlakár Zsófia

metszetes díszével. A nyomdadíszek és metszetek kódex-illuminálásra gyakorolt hatása egyébként sem ritka jelenség a korszakban.⁶² A Verancsics-féle Praefationale iniciáléinál körvonalazható típusok, a négyzetes, virágindás hátterű klasszikus antikvák, a gótikus szalagokból hajtogatott kezdőbetűk, az emberi vagy állatalakokkal díszített antikvák és a csupán növényi indákból és különféle virágokból összefonódó betűk egyszerre táplálkoznak a reneszánsz ízlésű kódex-, és oklevél-illuminációkból, valamint a korszak nyomdász-táiban használt, legszebb humanista hagyomány letisztult nyomdadíszreiből. Azt a stílust, amely a legmagasabb szinten ezt a korszakot megelőzően a Bakócz-monogramista körében vagy a Cassianus-corvina mesterének műhelyében született, már nem láthatjuk viszont a 16. század második felében, azonban a stílusuk és formakincsük által gyakorolt hatás kétségtelenül kitörölhetetlen maradt.⁶³ Főként igaz ez a Praefationale első felében, igényesen megformált, négyzetes keretézéssel ellátott és indadíszekkel, pompás színekkel kitöltött iniciálék esetében. Az észak-itáliai reneszánsz találkozás a gótika hazai növény- és állatvilág elemeit szívesen használó gyakorlatával sajátos magyarországi kódexdíszítőművészetet eredményezett. Kétségtelen, hogy a Verancsics-féle Praefationale iniciálé-díszében megjelenő állatalakok⁶⁴ és naturalisztikus növényi ornamentika⁶⁵ (a hazai flóra és fauna ma is felismerhető példányaival) olykor kissé darabos megfogalmazása ebből a hagyományból táplálkozik. Ugyanakkor az akantuszokból, indadíszekből összekapaszkodó betűk⁶⁶ vagy az antikizáló maszkok⁶⁷ megjelenése reneszánsz stíuselemeket hordoznak. A gótikus szalagokból épülő írásjegyek⁶⁸ viszont e hagyomány másik forrását jelzik.

Ugyanakkor megjelennek olyan, nyomdai záródíszeken felfedezhető arabeszkeket imitáló, dekoratívan hurkolódó és in-

dafonatos olykor pedig tört vonalú betűtestek⁶⁹ és lapszeldíszek⁷⁰ is, melyek kapcsán nem tekinthetünk el a nyomtatott munkák hatásától.⁷¹ Verancsics levelezőtársának és barátjának, Honterus Jánosnak a nyomdája olyan fraktúr díszbetűket használt kiadványaiban, amelyek hatása egyértelműen felfedezhető a fent említett példákon.⁷² Noha ezek az arabeszek univerzálisan minden nyomda készletében megjelentek, néhány más, például emberi alakos iniciálénál viszont a nyomdadíszek vizsgálata tovább vezethet. A karácsonyra írt prefáció kezdetét jelző Q-iniciáléban kissé dőlt testhelyzetben, széttárt karokkal álló emberi alak⁷³ ugyanebben a pozícióban jelenik meg, de félreérthetetlenül angyalszárnyakkal a Sárvár-újszigeti nyomda Q-iniciáléján.⁷⁴ A néhány betűben megjelenő delfin⁷⁵ pedig szintén gyakran ott van nem csupán a reneszánsz formakincsében számos képzőművészeti ágban, de a kolozsvári nyomda E-iniciáléjában is.⁷⁶ Szintén a kolozsvári nyomda záródíszei közül valók azok, amelyek egyértelműen visszaköszönnek a Praefationale már említett hurkolt motívumos betűiben. A gótikus fonatokból építkező iniciálék párhuzamai pedig a brassói Coresi-nyomtatványokban tűnnek föl.⁷⁷ Ha pedig a címlap befejezetlen díszlécét vagy a négyzetekbe foglalt antikvákat tekintjük, akkor a Huszár Gál által működtetett nyomda fejléceiben és iniciáléiban fedezhetjük fel lehetséges forrásaikat.⁷⁸

A naturalisztikus állat és növény-ábrázolások egyaránt fellelhetők a debreceni Komlós András működtette nyomdában, de a kolozsvári Hoffgreff–Heltai nyomda készletében is. A Q-iniciáléban fekvő szarvas⁷⁹ a keresztény ikonográfiában a 42. zsoltár nyomán egyszerre jelentkezett a megkeresztelendők lelkét szimbolizálva, vagy vezetett el a megtéréshez egyes szentek legendáiban, esetleg tiporta el a gonoszt, aki gyógyképében jelentkezett.⁸⁰ E sokféle értelmezést leggyakrabban a legelésző vagy forráshoz igyekvő állat képében ábrázolták, itt azonban egy más ikonográfiai típussal van dolgunk, melynek egyelőre egyéb nyomdai iniciáléban való megjelenését nem tudjuk kimutatni. A Komlós-féle nyomda T-iniciáléjában⁸¹ szereplő bagoly mását viszont ott találjuk a Praefationaleban, ahol egy O-iniciálét formázó babérkoszorú veszi körül.⁸² Itt kell megemlítsük, hogy ez az antikvitásban a bölcsesség általános szimbólumként használt, ugyanakkor a keresztény kultúrkörben gyakran remeték társaságában ábrázolt madárfaj Verancsics levelezésében is igen szemléletesen jelenik meg egy alkalommal. Időben nem is olyan távol, 1568 szeptemberében írja Verancsics az akkor még fiatal, Erdélyből visszavagyvódó Radéczy Istvánnak azt a levelét, amelyben így vall: „Mert én a Kárpátok sziklaüregének magányát többre becslöm, mint az egész nyüzsgő, városi életet, a baglyok, kuvikok huholását pedig kellemesebbnek tartom, mint a fülemülék édes dalát, mint a tengelicék énekét.”⁸³ A levélben még többször megjelenő bagoly-faj talán egyéni, megrendelői igényekhez igazodva kerülhetett a kötet díszítő-motívumai közé.

Végül szólnunk kell a kódex talán legimpozánsabb díszéről, a kánon szövegét megkezdő T-iniciáléről.⁸⁴ Míg a késő középkori hagyomány a kánonkép⁸⁵ kompozíciójában a keresztben függő Krisztus alakja mellett két oldalról kedves tanítványa, János és édesanyja, Mária jelenik meg, itt egy másik kompozíciós eljárással van dolgunk. A kompozíció mérete sem azonos az ekkorra már egész táblát betöltő kánonképekkel, hiszen itt csupán egy nagyobb méretű iniciáléről van szó. A keresztben függő Megváltó előtt portréi⁸⁶ alapján is jól azonosíthatóan, maga Verancsics térdel főpapi ornátusban, imádkozó kéztartással, térdei előtt imakönnnyel. A háttérben pedig a korszak táblaképfestészetére jellemző, miniatűr tájábrázolással talál-

kozunk, melynek később különösen a dunai iskola adott nagy hangsúlyt és tette a kompozíció egyik fontos alkotóelemévé.⁸⁷ Hogy e táj a magas sziklára helyezett várfallal és épületekkel mennyire a „sziklára épült ház” allúziója vagy pedig a tényleges püspöki székhely, Eger, megjelenítése, az kevésbé megragadható.⁸⁸ A feszület előtt térdelő Verancsics alakja pedig a korabeli táblaképekről és falfestményekről is ismert donátor-ábrázolásokat juttatja eszünkbe.⁸⁹ Itt a donátor kisméretű megjelenítése, mint ahogyan a késő középkortól általánosan, eltűnik, a kompozíció arányos, alapvetően a Megváltóra fókuszál, az imádkozó alak Krisztus arcába tekintő, kérő pilantása nyomán. Ugyanakkor a festői, finom ecsetvonásokkal aprólékosan megjelenített arcvonások és a táj, az, ami megragadja a szemlélőt a dúsan aranyozott, gyümölcsfüzérrel összekapcsolódó, felfelé növényi indák alkotta betű keretében.

Noha a Praefationale színvonala nem vethető össze a reneszánsz kódexművészet legszebb darabjaival mégis jól mutatja a 16. század végére jellemző szellemi élet átmeneti jellegének és változásainak ellenére is a humanista értékekhez és szépséghez való ragaszkodást. Az antikizáló stílus és a késő gótika formavilága ötvöződik itt a hazai kézisajtó első, szép és letisztult nyomdászatainak hatásával a stíluselemek egyfajta különös összevegyülésében. Hűen tükrözi vissza mindez a mentalitásában, problémáiban, gazdasági és politikai viszonyaiban nagy átalakulások előtt álló Magyarország kulturális képét, ugyanakkor megrendelője szándékait, lehetőségeit és preferenciáit is.

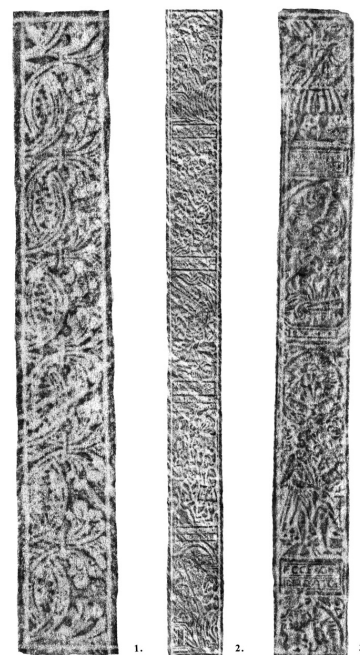
4. A Praefationale kötése

A hazai kötéstörténet mára részben feltárta az eddig a Mátyás corvinái által méltatlanul háttérbe szorított időszak, a 16. század közepének és végének, jellemző, már erősen németes hatás alatt fejlődő kötéseinek stíluselemeit. A szellemi folyamatok változásaira érzékenyen reagáló társművészetek, mint a már fent említett kódexdíszítés és a könyvkötés is nagyon jól mutatják ennek az átmeneti korszaknak az igen heterogén forrásokból táplálkozó hagyományait. Az 1520-as évektől a corvinák itáliai jellegű kötéstábláit felváltják a német területeken jellemző gótikus elemek és egyre erősebbé válnak a német reneszánsz kötésekre jellemző görgetős díszek.⁹⁰ Az 1541-től alakuló magyarországi nyomdák mellett többnyire német nyomdászok, illetve könyvkötők működtek. A kötésművészet németes jellegének kialakulása azonban nem minden átmenet nélkül történt meg, erősen táplálkozott a reneszánsz korábbi fázisaiból, megtartva annak néhány stíluselemét.⁹¹ Ebben, a könyvkötések szempontjából új, németes igazodású időszakban keletkezett Verancsics Praefationáléjának mai kötése is, melynek leírását a következőkben adjuk: Világos bőrrrel bevont fatábla. Hat borda. Kötés mérete: 73,377 x 265 mm. Fémcsatoknak, sarokvasalásnak nincsen nyoma. Vaknyomással. Görgetők (nem szignáltak): 1. 40 mm széles német palmettadísz, illetve fonadékdísz; 2. 20 mm széles Salvator-görgető a Salvator-műhelyből; 3. 20 mm széles [Salvator]–[Dávid]–[Paulus]–[Johannes] görgető. Egyesbélyegzők: a. kis rozetta; b. virágtő; c. Aldus levél; d. összekapcsolt Aldus levelek.

Megvizsgálva a Praefationale jelenlegi kötését, látható, hogy az bizonyosan utólag készült, ahogyan a korabeli gyakorlatban ez általános is volt, hiszen többségében a befejezett, crudában átadott kéziratot vagy nyomtatványt a tulajdonos köttette be, gyakran a használat helyén.⁹² Erre utal a lapok körülvágása, és egyes miniatura-lapszeldíszek sérülése is. Hogy ez vajon egy átkötés vagy pedig az első és máig változatlan kötése-e a kódexnek további kérdéseket vet fel. Azonban a kö-

rűlvágott lapokból inkább arra lehet következtetni, hogy újra kötötték a kéziratot. A kötés helyének meghatározásában a kiindulópontot a korszakban általánosan a német reneszánsz vaknyomással kötések díszítéséhez eszközül használt, görgetők és lemezek vizsgálata nyújthat.⁹³ A világos bőr, meglehetősen rossz állapotú kötésről készített ceruzalevonat alapján a kötésen három görgetőt és három egyesbélyegzőt különíthetünk el. (3. kép) A görgetők esetleges szignálását nem lehet megállapítani. A középlemez hiányzik, helyét a legszélső görgető ismétlésével töltötték ki.

A kötés a korszakban jellemző vaknyomással készült. A bőrborítás fatáblákra került. A levonat vizsgálata alapján, a görgetőket tekintve párhuzam mutatható ki a zürichi ún. Salvator-műhely egyes görgetőivel.⁹⁴ A viszonylag kis kapacitású zürichi Salvator-műhelyben készült munkákon megjelenő, legjellemzőbb, Salvator-görgetővel és széles, stilizált német típusú palmettával mutat rokonságot a Praefationale legszélső görgetője, illetve a következő sávban megjelenő Salvator-görgető. Az a német reneszánsz palmettadísz (leveles, szalagos fonadékdísz), amely a lemez középső felén megismétlődik a hazai 16. századi kötések igen gyakori díszje. A középső sávban pedig a kutatás által már azonosított Salvator-görgető fedezhető fel egyértelműen.⁹⁵ A zürichi műhely feltételezhetően 1566–1586 között működött és 9 görgetőt és 3 bélyegzőt használt, melyek közül 5 görgető és két bélyegző egyértelműen zürichi származású, a többi Bazelban is használatos volt.⁹⁶ Ezek a görgetők akár utánmetszéssel, akár vásárlással is eljuthattak Magyarországra, ahol végül a Verancsics-féle Praefationálét kötétték. A Salvator-görgető és a német típusú stilizált palmetta mellett a középlemez helyét körülfogó sávban egy további görgetőt fedezhetünk fel, amely valószínűleg egy kissé átalakított és utánmetszett változata annak a görgetőnek, mely a Muckenhaupt Erzsébet által leírt, a Csíksomlyói Múemlékkönyvtár állományában levő Pucser Caspar-kötet díszítésében is megjelenik.⁹⁷ A wittenbergi

3. kép: Görgetők ceruzalevonatai a Verancsics Praefationale kötéséről. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, N. III. 1. Fehér bőrrrel bevont fatáblás kötésről. 381x268 mm. Ceruzalevonat és fotó: Gál-Mlakár Zsófia

4. kép: A Verancsics Praefationale kötése. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, N. III. 1. Fehér bőrrel bevont fatábla, vaknyomással. 381x268 mm. Fotó: Gál-Mlakár Zsófia

Hans Reinisch műhelyében készült kötet görgetője, a német típusú palmetta mellett, mely itt is a középlemez helyén figyelhető meg, a Megváltót, Dávid királyt, Pál és János apostolokat jeleníti meg. A Praefationale belső görgetőjén is ezeket az alakokat látjuk viszont ugyanazokban a pózokban, azonban itt fejük felett medalionokba foglalt dicsfénnyel övezett férfit helyeztek el. Szinte kézzelfogható, ahogyan egy-egy mester kezén a korábbi formakincs átlakul mégis továbböröklődik.

A Praefationale kötésének kompozíciója egészen egyértelműen elválik a reneszánsz könyvkötés centrális stílusától és mintegy szőnyszerűen az egész fedelet borítja nyomás. Az első tábla kompozíciójához képest a háttábla minimális változtatásokkal készült. Az előtábla középlemezének helyén futó dupla palmetta-sáv helyett a háttáblán, elvéve egy egyesbélyegzőkkel díszített sávot, egyetlen szélesebb palmetadíszt alkalmaztak csak, a kompozíció többi elemét változatlanul hagyva (4. kép).

Összefoglalva elmondható, hogy a kötés a munka elkészültét, 1563-at követően jött létre, melyet többek között igazol a németes hatású stílus korszakolása és a Salvator-műhely datálása is. A díszítés és az írás, mint már fent tárgyaltuk Pozsonyban készült, a kötéssel kapcsolatban viszont az újabb kutatások alapján felmerül a nagyszombati káptalani könyvkötő-műhely közreműködésének lehetősége is. Talán az itt létrejött, a nagyszombati CH-monogrammos kötécsoporttal⁹⁸ azonosított műhelyben köthethették be a Praefationale-t. Az itt kötetett munkák készletében használt görgetők ugyanis azonosak a Praefationale kötésén megjelenőkkel, továbbá a Nagyszombat egyházmegyei központként való működése is azt valószínűsíti, hogy az egyetlen magyarországi katolikus nyomda mellett működő műhelyben köthethették be a díszes kódexet. A zürichi, wittenbergi műhelyekben is megjelenő díszek nem csupán vásárlással, de utánmetszéssel is kerülhettek a Telegdi Miklós nyomdája mellett működő könyvkötő-műhelybe, ami

egyáltalán nem ritka a korszak gyakorlatát tekintve, melyben a könyvkötők díszítőszerszámai kereskedelmi árucikkeknek számítottak. Az új gazdákra találó eszközök pedig hamar koptak és újrametszésük a nyomdai szakemberek számára nem jelentett komoly problémát. Tehát az 1577-ben, Nagyszombatban Telegdi Miklós által alapított nyomda mellett működő műhely CH monogrammos görgetői valószínűsíthetően nagy szerepet játszottak a Verancsics-féle Praefationale kötésének díszítésében. Az összességében kvalitásos, hazai késő reneszánsz kódexdíszítő- és könyvkötő-művészet, valamint kora újkori liturgia átalakulásának lehetünk tanúi Verancsics Antal máig fennmaradt, és ezért már önmagában is jelentős kódexének beható tanulmányozása révén.

Jegyzetek

1. Egyházmegyei Könyvtár, Eger, N. III. 1.
2. SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1981; VARJÚ Elemér: *Adatok az egri érsekségei könyvtár ismertetéséhez*. In: *Magyar Könyvszemle*, 25. évf. (1902), 27–49; TOLDY Ferenc: *Egri szünnapok*. In: *Új Magyar Múzeum*, III. (1853) 515–535; MIKÓ Árpád: *Gótika és barokk között: A reneszánsz művészet problémái a kora újkori Magyarországon*. In: *Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*, Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2008. március 28–2008. július 27. Kiállítási katalógus. Szerk. MIKÓ Árpád–VERŐ Mária, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2008, 22–35.
3. A teljesség igénye nélkül: BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi történetírás történetéből*. Budapest, 1975; SÖRÖS Pongrácz: *Verancsics Antal élete*. Esztergom, 1898; *Memoria Rerum 1504–1566*. Kiad., ut., jegyz.: BESSENYEI József. Budapest, Magyar Helikon, 1981, 129–148; GÁL-MLAKÁR Zsófia: *Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez*. In: *Fons*, 14. évf. (2007), 279–337.
4. Izabella udvarából való távozásával kapcsolatban már korábban megfogalmazott álláspontot lásd: GÁL-MLAKÁR Zsófia: *Verancsics Antal korának humanista hálózataiban: Vázlat egy kapcsolati háló modellezéséhez*. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, Tomus XIV, Fasciculus. Szerk. HORVÁTH Zita. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2009. 115–144.
5. SÖRÖS, 1898. 31.
6. Követségéről kiadott levelezése ld. *Verancsics Antal összes munkái* III–V., XII. (Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores II–XIII.) Közli: SZALAY László–WENZEL Gusztáv. Pest–Buda, 1857–1875.
7. KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 150.
8. LAKATOS Adél: *Verancsics Antal*. In: *Esztergomi érsekek 1100–2003*. Szerk. BEKE Margit. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 265.
9. ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. (Humanizmus és reformáció, 6). Kiad. LADÁNYI Sándor. Budapest, 1977. 276.
10. ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Budapest, 1921. 476.
11. SZALAY–WENZEL, 1870. IX. 47.
12. SZALAY–WENZEL, 1871, X. 71. és DOMOKOS György: *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon*. Budapest, Balassi Kiadó, 2000. 38–39. Érsekújváron az ottani erődítést a Nyitra másik oldalára igyekezett áthelyezni, annak kedvezőbb védhetősége miatt.

- 13 Verancsics 1563. júniusában készült feljegyzése tudósít a várban végzett újjáépítési munkálatairól, lásd: SZALAY-WENZEL, 1870. IX. 27–28. illetve HAVASI Krisztina: *Reneszánsz márványdombormű töredékei az egri várból*. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 65. (2006) 1. sz. 102.
- 14 A feltételezhetően Este-i Hiyypolit megrendelésére készült, egy angyal torzóját őrző töredék feldolgozását Havasi Krisztina végezte el. HAVASI, 2006. 95–117.
- 15 GÁL-MLAKÁR, 2007. 323.
- 16 SUGÁR István: *Az egri püspökök története*. Budapest, Szent István Társulat, 1984. 263.
- 17 18. századi kézírással: *Capit(ulus) Agr(iensis)*
- 18 SZALAY-WENZEL, 1871. XI. 316–326.
- 19 MIKÓ, 2008. 83.
- 20 Ezek közül az 1762-ben felvett jegyzékben még a Káptalan tulajdonában van: Egri Főegyházmegyei Levéltár, Eger, Archivum Vetus, Acta extraneorum Miscellanea, Nr. 2804. Catalogus Librorum Bibliotheca Capituli Agriensis.
- 21 VARJÚ Elemér: *Adatok az egri érsekmegyei könyvtár ismertetéséhez*. In: *Magyar Könyvszemle*, 25. évf. (1902), 30.
- 22 BITSKEY István: *Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénáitárja a barokk korban*. Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1997, 99.
- 23 Az 1781-ben felvett listában már ott találjuk a Praefationa-lét: EK, Ms. 2083. Catalogus Bibliotheca Agriensis Anno 1781 conscriptus, fol. 70.
- 24 Cím lapján a következő címmel: *Praefacionale Missarum solennium Episcopaliū: Quod Antonius Verancius Nacione Dalmata, patria Sibenicensis, Episcopus Agriensis suo, et eorum usui describendum depingendumque curavit, quibus post eius obitum coelitus dabitur. Anno Domini M. D. LXIII. Posonij ad Dannubium in Pannonia. Ferdi(nando) caesare Augus(to) foel(ici) Imp(eratore)*. EK, N. III. 1. f. 1^r.
- 25 SZENDREI, 1981. 133.
- 26 MELITENSI, Dominico – MELITENSI, Carolo: *Hierolexicon sive Sacrum Dictionarium*. Romae, 1677. 489., ill. KÜHÁR Flóris – RADÓ Polikárp: *Liturgikus Lexikon*. Komárom, 1933. 339.
- 27 *Missalis Romani* editio princeps Mediolani anno 1474 Prelis Mandata, Fuentes Litúrgicas, Mendoza, Centro de Estudios Filosóficos Medievales, 2004. Lelőhelye: Biblioteca Ambrosiana (Incun. 2024 olim S. Q. N. II. 14) ill. Biblioteca Apostolica Vaticana (Rossiana stampati 125).
- 28 DOBSZAY LÁSZLÓ: *Az esztergomi rítus*. Budapest, Új Ember Kiadó, 2003. 86.
- 29 *Liturgikus lexikon*. Szerk. VERBÉNYI István–ARATÓ Miklós Orbán. Budapest, SZIT – Kairosz, 2001, 211.
- 30 HORECZKY, Jan: *A miseliturgia szövegfeldépítése*. In: *Kereszténység, Kultúra, Közélet*. Szerk. ŽILKA, Tibor. Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK–METEM, 2001. 89–90.
- 31 SZENDREI, 1981. 44.
- 32 PÁSZTOR Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Budapest, METEM, 2000. 74.
- 33 *Missale Romanum, Római Misekönyv*. Összeáll. Országos Liturgikus Tanács, Budapest, Az Apostoli Szentzség Könyvkiadója, 1991. 383–433.
- 34 DOBSZAY, 2003. 85.
- 35 BÁRDOS Kornél: *Magyarország zenetörténete 1541–1686*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 157.
- 36 EK, N. III. 1. fol. 18–20.
- 37 EK, N. III. 1. fol. 5–41.
- 38 DOBSZAY, 2003. 86. ill. EK, N. III. 1., fol. 5.
- 39 RAJECZKY Benjámin: *Középkori missaléink praefatio-dallamai*. In: *Rajeczky Benjámin írásai*. Szerk. FERENCZI Ilo-na. Budapest, Zeneműkiadó, 1976. 107–119.
- 40 RAJECZKY, 1976. 118.
- 41 RAJECZKY, 1976. 111–113.
- 42 SZENDREI, 1981. 57.
- 43 SZENDREI, 1981. 140.
- 44 PAPP Ágnes: *Katolikus egyházi zene, szócikk*. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon V*. Budapest, Balassi Kiadó, 2006. 185.
- 45 SZENDREI, 1981. 42.
- 46 MEZEY László: *A római misekánnon*. In: *Magyar Egyházze-ne*, 3. évf. (1995/96) 3. sz. 277–286.
- 47 DOBSZAY László: *A Breviarium Strigoniense jellegzetes pontjai*. In: *Ars Hungarica*, XVII évf. (1989) 1. sz. 38. Némi bizonytalanságot okoz, hogy a miseszövegek esetében jóval nehezebb helyi hagyományokat kimutatni, mint a breviariumok esetében, hiszen az előbbiek jóval egysé-ge-sebbek voltak nemzetközileg.
- 48 EK, N. III. 1. fol. 1^r.
- 49 FAZEKAS István: *A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből*. In: *Fons*, IX. évf. (2002) 232.
- 50 GÁL-MLAKÁR, 2007. 289–294.
- 51 KÖBLÖS József: *Az egyházi középírték Mátyás és a Jagel-lók korában*. Budapest, MTA Történettudományi Intéze-te, 1994. 444–480.
- 52 ŠEDIVY, Juraj: *Az egyház a középkori Pozsonyban. Régi vá-lasztások és új kérdések*. In: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Szerk. CZOH Gábor–KOC-SIS Aranka–TÓTH Árpád. Pozsony, Kalligram, 2005, 124.
- 53 ŠEDIVY, 2005. 125.
- 54 ČERNA-STUDNIČKOVÁ, Milada: *A művészeti élet és kap-csolatai Pozsonyban, Zsigmond király uralkodásának ide-jén*. In: *Ars Hungarica*, XII. évf. (1984) 32.
- 55 A szakirodalom a pozsonyi káptalan által őrzött illumi-nált könyvek egy részét cseh és osztrák mestereknek tu-lajdonítja, más részét külföldön iskolázott pozsonyi mes-ternek. ČERNA-STUDNIČKOVÁ, 1984. 32.
- 56 CSONTOSI János: *Adalékok a magyarországi XIV–XV. századi könyvmásolók és betűfestők történetéhez*. In: *Ma-gyar Könyvszemle*, 4. évf. (1879) 47.
- 57 KNAUZ Nándor: *A magyar egyház régi mise- és zsolozs-makönyvei*. Esztergom, 1870, 12., CSONTOSI, 1879. 48.
- 58 HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Szerk. WEHLI Tünde. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintéze-te, 1992. 152., illetve BURAN, Dušan–ŠEDIVY, Juraj: *Listiny a knižné maliarstvo na sklonku stredoveku*. In: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Szerk. BURAN, Dušan. Bratislava, 2003, 516–517.
- 59 Bakócz Graduále, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 1a, vö. SZENDREI, 1985. 163.
- 60 EK, N. III. 1. fol. 2^r–4^r.
- 61 MIKÓ, 2008. 83.
- 62 A felső-rajnai E. S. mester vagy Martin Schongauer met-szeteinek hatását számos hazai liturgikus kódex illuminá-lásában felfedezhetjük. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyaror-szági könyvdíszítés a XVI. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 16.
- 63 MIKÓ Árpád: *II. Lajos király címereslevelei. Egy speciális heraldikai reprezentációs forma művészettörténeti kérdé-sei a késői Jagelló-korban Magyarországon*. In: *Habsburg*

- Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Budapest Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30.–2006. január 9. Kiállítási katalógus. Budapest, 2005, 74., 77.
- 64 Lásd EK, N. III. 1. f. 15^r, f. 35^r.
- 65 Lásd EK, N. III. 1. f. 12^v, f. 14^v.
- 66 Lásd EK, N. III. 1. f. 31^r, f. 35^v.
- 67 Lásd EK, N. III. 1. f. 12^v, f. 14^v.
- 68 Lásd EK, N. III. 1. f. 27^r, f. 13^v.
- 69 Lásd EK, N. III. 1. f. 24^{r-v}, f. 26^r.
- 70 Lásd EK, N. III. 1. f. 20^v.
- 71 Noha kéziratos előzményük is van igen szép példákkal, mint Váradi Péter kalocsai érsek Szent Jeromos leveleit tartalmazó kötete, melyet indafonatos díszekkel festettek ki. HOFFMANN, 1992. 133–134.
- 72 V. ECSEY Judit: Régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600. Budapest, OSZK–Balassi Kiadó, 2004.
- 73 Lásd EK, N. III. 1. f. 10^r.
- 74 SOLTÉSZ, 1961. IX. tábla, 16.
- 75 Lásd EK, N. III. 1. f. 8^r, f. 32^r.
- 76 SOLTÉSZ, 1961. XIV. tábla.
- 77 SOLTÉSZ, 1961. XXX. tábla.
- 78 SOLTÉSZ, 1961. XXXII–XXXIII. tábla.
- 79 Lásd EK, N. III. 1. f. 35^r.
- 80 SEIBERT, Jutta: A keresztény művészet lexikona. Budapest, Corvina, 1986. 284.
- 81 SOLTÉSZ, 1961. XLIII. tábla.
- 82 Lásd EK, N. III. 1. f. 15^r.
- 83 KLANICZAY Tibor (Szerk.): Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. 728. A szöveg fordítását Csonka Ferenc készítette.
- 84 EK, N. III. 1. f. 42^r.
- 85 KIRSCHBAUM, Engelbert (Szerk.): Lexikon der christlichen Ikonographie. Allgemeine Ikonographie 2. Róma, 1969. 492.
- 86 GYULAI Éva: Egy közép-európai tudós portréjához. Verancsics-ikonográfia In: Parasztok és polgárok. Történeti tanulmányok Tóth Zoltán tiszteletére. Szerk. POZSGAI Péter–CZÖCH Gábor–HORVÁTH Gergely Krisztián. Budapest, Korall, 2008. 170, 173.
- 87 VÉGH János: Dunai iskola, szócikk. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon II. Budapest, Balassi Kiadó, 2004. 259–260.
- 88 A hasonló háttérben megjelenő tájázások esetében gyakori sematikus problémakussá teszi a kérdést, illetve gyakran azonosíthatatlanok a háttérben lévő épületek. Noha van olyan példa a korszakból, mint a Pozsonyi antifonále 1^v A-iniciáléja, melynek háttérében a pozsonyi vár épületét jelző két torony látható. MAROSI Ernő (Szerk.): Magyarországi művészet 1300–1470. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 629. Az Egerről ebből az időből készült metszetek ugyan nem zárják ki az ábrázolás ilyen szándékát, azonban bizonyítani nem tudjuk az egyezést. Lásd: Hans Siebmacher: Eger 1596-os ostroma - rézmetszet. In: SUGÁR István: Az egri vár históriája. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2002. 72.
- 89 A rengeteg példa közül csak egyet említve: az 1520 körülre datált eperjesi Szent Anna harmadmagával-oltárkép Hütter János városi szenátort és fiát védőszentjükkel, Szent Jánossal örökíti meg. Magyar Nemzeti Galéria Ltsz. 53.566.
- 90 SZ. KOROKNAY Éva: Magyar reneszánsz könyvkötések. (Művészettörténeti füzetek 6.), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. 31.
- 91 SZ. KOROKNAY, 1973. 46.
- 92 ROZSONDAI Marianne–MUCKENHAUPT Erzsébet: Telegdi Miklós és a nagyszombati CH-monogramos kötéscsoport. In: Magyar Könyvszemle, 116. évf. (2000) 3. sz. 287.
- 93 MAZAL, Otto: Europäische Einbändkunst aus Mittelalter und Neuzeit. 207 Einbände der Österreichischen Nationalbibliothek, Graz, 1970. 51.
- 94 STEINMANN Judith: 16. századi zürichi könyvkötések a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. In: Magyar Könyvszemle, 118. évf. (2002) 3. sz. 243.
- 95 STEINMANN, 2002. 244.
- 96 STEINMANN, 2002. 243.
- 97 MUCKENHAUPT Erzsébet: XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében. In: Erdélyi Múzeum 55. évf. (1993), 3–4. füz. 1–23. 1993, 18. A kötés pontosan szignált és datált, 1560-ban készítették, tulajdonosa Jacob Ritschen 1572-ben tett bejegyzést az első tábla belső felére. Csíksomlyói Műemlékkönyvtár, Ltsz. 1491.
- 98 ROZSONDAI–MUCKENHAUPT, 2000. 285–306.

Art historical considerations on the Liturgical Book of Antal Verancsics

Antal Verancsics's *Praefationale* is a special liturgical book from the 16th century preserved in the Archdiocesan Library of Eger. It was illuminated and written in Bratislava in 1563. This hand-painted and hand-written liturgical book, from a time when book printing prevailed, is a unique piece of the Library's collection. Collecting illuminated books was an important part of the representation of Hungarian humanists in the 16th century. Antal Verancsics, the successful diplomat first became Bishop of Eger, later Archbishop of Esztergom and the governor of Hungary. In 1563 he had this liturgical book made for his first bishopric mass probably by a member of the Hungarian Chancellery or a foreign master. The ornaments and letters of the manuscript are partly from the late medieval Hungarian tradition of illuminating documents and from Hungarian printed ornaments. One part of the initials in the book has squared background with interlacing foliate tendrils and splendid colours, the other part of the capital antiquas are decorated with naturalistic plants and animals with darker colours. We can also find a decorative slat on the title page, which is very similar to ones that can be seen in several printed books of the same period.

The codex was written in a humanist rounded bookhand on parchment. The tunes of the *Praefationale* were written in squared notation, which were used by only the Papal Court and the Franciscans during this time. Another special feature of this book is its literary genre, since this is a unique copy of a collection of archbishopric prefaces in Hungary.

The *Praefationale* has wooden boards covered with white leather. The binding was made in a late medieval German style with patterns using runners on the leather binding. The binding of the *Praefationale* shows three runners used in general. These were from Zürich and other German binding workshops that sold material to Hungarian workshops. In Hungary the press of Miklós Telegdi in Trnava worked with similar runners to the ones used on the *Praefationale*.

Although the style and elaboration of the *Praefationale* cannot be compared with the best renaissance liturgical codices, its unique genre and ornaments show bishop Verancsics's humanist taste and illustrate his role in Hungarian renaissance.